

Türkiye'nin Tarım Politikalarında Neo-Liberalleşen Yasal-Yönetmelik Çerçevesindeki Değişimin İzleri (1961-2021)

Aziz Cumhur Kocalar^{1*}

^{1*} Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Mimarlık Fakültesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye, (ORCID: 0000-0003-0580-9530),
azizcumhurekocalar@gmail.com

(1st International Conference on Engineering and Applied Natural Sciences ICEANS 2022, May 10-13, 2022)

(DOI: 10.31590/ejosat.1108127)

ATIF/REFERENCE: Kocalar, A. C. (2022). Türkiye'nin Tarım Politikalarında Neo-Liberalleşen Yasal-Yönetmelik Çerçevesindeki Değişimin İzleri (1961-2021). *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (36), 175-184.

Öz

Çalışma Türkiye tarım politikalarında yasal-yönetmelik çerçevesindeki değişimin izlerinden yola çıkmakta ve önemli kırılım noktalarını ön plana taşımaktadır. Bu değişimin izlerinden hareketle öncelikle kurumsal yapıların köy toplumuyla geçmişte kurduğu bağlar ana hatlarıyla incelenmiştir. Günümüze doğru geldikçe özellikle kırılımın yaşandığı fay hatlarına dönüşen yeni düzenlemelerin olumsuz etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın kapsamı hukuk alanından tarım ekonomisine ve siyasetten kır sosyolojisine genel bir bakış şeklindedir. Çalışmanın öne çıkan yanı ise yasal-yönetmelik değişimin yarattığı olumsuz etkileri de birlikte özetleyerek okuyucuya bir izlek şeklinde sunması ve 1961-2021 yılları arasında alınan pek çok kararın kronolojik ve ilişkisel dökümünü de görselleştirerek konuya yaklaşmasıdır. Çalışmanın yöntemi ise kamu yönetimi ve siyaset alanından göndermelerle tarım ekonomisinden sayısal verilere ve dönemsel saptamalara yoğunlaşmasıdır. Ayrıca basitleştirilmiş bazı görsel modeller de sunulmaktadır. Çalışmanın sentezi olan sonuç kısmında günümüzdeki son gelişmelerle de bütünsel açıdan anlamsal bir ilişki kurması literatüre katkısıdır. Araştırmanın disiplinler arası bir araştırma olarak gelecek çalışmalara yasal-yönetmelik bir altlık olması amaçlanmıştır. Köylünün kente göç etmek zorunda kaldığı 60 yılın kısa bir özeti ancak hazin bir hikayesidir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikaları, Tarım Ekonomisi, Kanun ve Yönetmelikler, Kırsal Kalkınma, Kamu Yönetimi ve Siyaset, Şehir ve Bölge Planlama, Kır Sosyolojisi.

Traces of the Change in the Neo-Liberalizing Legal-Administrative Framework in Turkey's Agricultural Policies (1961-2021)

Abstract

The study sets out from the traces of change in the legal-administrative framework in agricultural policies in Turkey and brings important breaking points to the fore. Based on the traces of this change, first, the bonds established by the institutional structures with the village society in the past were examined in outline. It has been tried to determine the negative effects of the new regulations, which have turned into fault lines where the breakdown is experienced, as it comes to the present day. The scope of the research is in the form of an overview from politics to rural sociology and from the field of law to agricultural economics. The prominent aspect of the study is that it summarizes the negative effects of legal-administrative change together and presents it to the reader as a theme and approaches the subject by visualizing the chronological and relational breakdown of many decisions taken between 1961-2021. The method of the study is to focus on the numerical data and the periodic determinations from agricultural economy with the references from the field of public administration and politics. It also offers some simplified visual models. In the conclusion part, which is the synthesis of the study, it is a contribution to the literature that it establishes a holistic semantic relationship with the latest developments. As interdisciplinary research, the research is intended to be a legal-administrative base for future studies. It is a short summary of the 60 years that the villager had to migrate to the city, but it is a sad story.

Keywords: Agricultural Policies, Agricultural Economics, Laws and Regulations, Rural Development, Public Administration and Politics, City and Regional Planning, Rural Sociology.

1. Giriş

Çalışma Türkiye tarım politikalarında yasal-yönetmelik çerçevedeki değişimin izlerinden yola çıkmakta ve önemli kurumsal kırılım noktalarını ön plana taşımaktadır. Bu kurumsal değişimin izlerinden hareketle öncelikle kurumsal yapıların köy toplumuyla geçmişte kurduğu bağlar ana hatlarıyla incelenmiştir. Günümüze doğru geldikçe özellikle kırılımın yaşandığı fay hatlarına dönüşen sürekli değişim gösteren hukuki düzenlemelerin özellikle ulusal açıdan olumsuz etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın disiplinler arası bir araştırma olarak gelecek çalışmalara yasal-yönetmelik bir altlık olması amaçlanmıştır.

2. Materyal ve Metot

Araştırmanın kapsamı hukuk alanından tarım ekonomisine ve kır sosyolojisine genel bir bakış şeklindedir. Çalışmanın öne çıkan yanı ise yasal-yönetmelik değişimin yarattığı olumsuz etkileri de birlikte özetleyerek okuyucuya bir izlek şeklinde sunması ve 1923-2021 yılları arasında alınan pek çok kararın kronolojik ve

Tablo 1. Türkiye tarım politikalarında kurumsal yapıda değişim ve kalkınma planları (1961-1980-2000)

Dönem	Gelişmeler (Kurumsal Değişim, Belgeler)
1961	Demokrasiye açılım (İşçi sınıfı ve Cumhuriyetçiler)
1962	AB'nin Ortak Tarım Politikası (OTP)
1963-1967	1. Beş yıllık kalkınma planı (BYKP): Fiyatlara müdahale azalmış, üretim girdilerinin desteklenmesi artmıştır.
1968-1972	2. BYKP: Tarımın desteklenmesi, tarımsal fiyat politikaları önemi azaltılmıştır.
1973-1977	3. BYKP: Tarımsal destekleme kapsamındaki ürünlerde yüksek fiyat politikası uygulanmıştır.
1979-1983	4. BYKP: Tarımsal üretim hedeflerine ulaşmak üzere dar ve orta gelirli üreticiler desteklenirken, destekleme fiyatlarının ürünün özelliğine göre ekimden ve hasattan önce açıklanacağı bildirilmiştir. Fiyat ve müdahale alımları yanısıra tarımsal eğitim, örgütlenme ve ucuz girdi temini önem kazanmıştır.
1980'ler	Tarım serbest piyasa kapsamına alınmaya uygulamada başlar.
Özal dönemi	Tarımdaki koruyucu kurumların kapatılması: Zirai İşleri Gn. Md. / Zirai Mücadele ve Karantina Gn. Md. / Su Ürünleri Gn. Md. / Gıda İşleri Gn. Md. / Veteriner İşleri Gn. Md. Kapatılması. Toprak ve Su Gn. Md. Kapatılması "Tarım arazilerinin korunmasını sağlayan altlık haritalar varken, kurumsal sahiplenme ortadan kalkınca toprak ve suyun tahribatı başladı." (Aysu, 2021).
1983/2983	Özelleştirmeler için ilk girişimlerin başlaması.
1984/3092	Çaykur'un tekelliğinin kaldırılması.
1984-1989	5. BYKP: Tarımsal fiyat ve gelirlerde istikrar, pazarlama kolaylığı, mevcut arazinin özelliklerine, iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısıyla verimliliği artırmak üzere bunlara yardımcı olmak esas olarak kabul edilmiştir.
1990-1994	6. BYKP: Önceki planda olduğu gibi istikrarı sağlayacak, pazarlamayı kolaylaştıracak ve ekilen araziye, iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısıyla, verimliliğin artırılması esastır denilmiştir.
1991	Neoliberal politikaları uygulayan hükümetler-(49. Türkiye Hükümeti-DYP/SHP dönemi) (164 red / 280 kabul oyu) Et ve Balık Kurumu Gn. Md., Süt Endüstri Kurumu, Çiftçilere hacizler, (1983 yılında ülkede hayvan sayısı 93 milyon iken, nüfus 45 milyonda, kişi başına ~2 hayvan düşüyordu. 2021 yılında 85 milyon nüfusa karşılık 55 milyon hayvan var) (Aysu, 2021).
1996-2000	7. BYKP: "Tarımsal Politikalar ile İlgili Yapısal Değişim Projesi".

Kaynak. Farklı kaynaklardan doğrulanarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

BYKP: Beş Yıllık Kalkınma Planları, (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı – SBB, 2022).

Tablo 1 ve sonrasındaki tablolar (Tablo 2) (Tablo 3) (Tablo 4) ulusal tarım politikasının mekânsal-politik açıdan 60 yıllık

ilişkisel dökümünü de görselleştirerek izlenebilirlik sağlayacak şekilde konuya yaklaşmasıdır. Bu amaçla hem kurumsal hem de yasal-yönetmelik izler tablolaştırılarak gösterilmiştir. Kırsal kalkınma planları da sürecin önemli bir parçası olarak tablolara eklenmiştir. Çalışmanın yöntemi süreci özetle değerlendirecek şekilde kamu yönetimi ve siyaset alanından tarihsel olgulara ilişkisel göndermeler içermesidir. Çalışmanın önemli bir kısmında kaynak olan göndermeler sözel video kayıtları olan toplantılardır. Tablolarda olgular vurgulanmaktadır. Son dönemlere ait tarım ekonomisinden sayısal verilere yönelik saptamalar ise ayrıca grafiklerle verilmektedir. Tüm bu bulgular kurumsal istatistikler, yazılı metinler ve çeşitli etkinliklerin video kaynaklarıyla da ayrıca ilişkilendirilmiştir.

2.1. Kurumsal değişim ve kalkınma planları (1961-2000)

Türkiye tarım politikalarında kurumsal ve planlı dönem izleri (1961-1980-2000) alttaki gibi tek bir tabloda bütünsel bir şekilde sunulmuştur (Tablo 1).

değişiminin belirgin dinamiklerini kaynaklardan da doğrulanarak eleştirel bir açıdan vurgulamaktadır. 1961 sonrası farklı siyasi

dönemlerin ortak noktası tarım politikalarında yasal-yönetimsel ve kurumsal yapılarıdaki bozulmanın yavaşta olsa kademe kademe ilerlemesidir.

1962 yılında Ortak Tarım Politikası (OTP) uygulanmaya başlamıştır. Üreticiler için yeterli bir gelir düzeyini sağlaması planlanan OTP ile fiyat düzeylerine yönelik politikalarla da tüketiciler açısından farklı alternatifleri uygun bir fiyatla bulabilecekleri bir tarım sistemini hedeflenmektedir. Bu hedeflere ulaşılarak dünya tarım ürünleri ticaretinde de oldukça önemli bir konuma erişilmiştir.

1980 sonrası özelleştirmelerin bu süreci oldukça hızlandırmaya başladığı açıktır. Piyasaya terk edilen tarımsal değerler korunamamıştır. DPT ile başlayan Kalkınma Planları beş yıllık dönemler halinde yapılarak tablolarda günümüze kadar gelmektedir. Ancak kırsal da kalkınma sağlanamayacak kadar sadece metinsel bir yeri olmuştur. Neoliberal politikaları uygulayan hükümetlerin birbirinden pek farkı olmadığı görülmektedir. 1980 öncesi dönemlerde kısmen korunabilmiş tarım arazilerinin 1980 sonrası kayba uğradığı bir süreç

ilerlemektedir. Verimli tarım topraklarını işleyen ve işleten kültürel değerlerin kurumsal yapılarla desteklenen örgütsel yapıları da zayıflamıştır. Piyasa rekabet anlayışı içinde bireyselleşme arttıkça kolektif yapılar zamanla kayba uğramıştır.

Kanunlarda bazı yıllar birden fazla değişiklik gündeme gelmiştir. Özellikle 1960-2002 arası için bu yasal-yönetimsel çerçevedeki değişimi anlamak için alttaki Tablo 2 ayrıca düzenlenmiştir. Kanunlar Resmî Gazete (R.G.) (ve/veya kabul tarihi (kronolojik) sırasında kanun numarası ve açık adı ile verilmiş, kanunun etkisi ile oluşan gelişmeler ise kısaca belirtilmiştir.

2.2. Hukuksal değişim (1960-2002)

Türkiye'nin tarım politikalarındaki hukuki değişimin belgeleri (1960-2002) altta sırasıyla verilmiştir (Tablo 2).

1960-2002 yılları arasında yasal-yönetimsel çerçevedeki değişim üstteki Tablo 2 ile benzer bir şekilde alttaki Tablo 3'te bu kez 2004-2014 yılları arasındaki dönemi de görünür kılmaktadır.

Tablo 2. Türkiye'nin tarım politikalarındaki hukuki değişimin belgeleri (1960-2002)

R.G. /Kanun No	Tarih	Ek-Değişiklik-İptallerin Yürürlüğe Girişi	Kanunun etkisi ile oluşan gelişmeler (Kurumsal ve Hukuki Değişim, Belgeler)
06.05.1960 / 7472	18.12.1991 / 91-2526	BKK	Ziraat Yük. Müh. Hk.da Kanun / Ziraat Mühendislerinin Görev ve Yetkilerine İlişkin Tüzük, Ziraat Müh. Odaları Tarım Bakanlığı'nın yan kuruluşu haline getirildi, çiftçiler hak aramadan alıkonuldu.
24.04.1969 / 1163	1971-1981-1987-1988-1989-1997-1998-2002-2004-2008-2010-2011-2014-2017-2018-2021		Kooperatifler Kanunu (En çok değ. kanunlardan biridir.)
18.04.1972 / 1581	1981-1984-1985-1988-1995-2005-2021	değ.	Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu
26.07.1972 / 1757			Toprak ve Tarım Reformu Öntedbirler Kanunu (R.G. 14257) (Kabul: 19.07.1972)
19.07.1973 / 1757			Toprak ve Tarım Reformu Kanunu (R.G. 14599) (Kabul Tarihi: 25.06.1973)
1980 / 2983			Hak arayışlarına karşı çağdaş dokunun sindirilemediği 41 yıllık sağ pratik dönemin başı, IMF politikaları, Tarım ile kamunun bağının kopması.
1983			Özelleştirmeler için ilk girişimlerin başlaması, KİT-Kamu tekellerinin kaldırılmaya başlanması.
1984 / 3092			Çaykur'un tekelliğinin kaldırılması.
1991			Neoliberal politikaları uygulayan hükümetler-(49.Türkiye Hükümeti-DYP/SHP dönemi) (164 red / 280 kabul oyu).
07.11.1996 / 4207	2008-2009-2011-2012-2013-2014-2018	değ.	Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun
01.01.2001 / 4634	2008-2009-2011-2012-2017-2018-2020	değ.	Şeker Kanunu "1 dekar şeker pancarı tarlasının ürettiği oksijen 3 dekar çam ormanından fazla olup ekolojik denge sağlar" (TBMM, 2021).
2002			Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Planı (IPARD) Neoliberal politikaları uygulayan hükümetler-(57. Türkiye Hükümeti-DSP, MHP-%8,35 ANAP-%5,12 DSP-%1,22 oy) Küçük aile çiftçiliğini olumsuz etkileyen değ.: Tütün Yasası, Şeker Yasası, Tarım Su Kooperatifleri Birlikleri Yasası.

Kaynak. Farklı kaynaklardan doğrulanarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

Her iki dönemde de peşi sıra gelen hukuki düzenlemelerin birbirleriyle olan neoliberal politik açıdan benzerlikler taşıyan ilişkisel yapısının ve bu son dönemdeki hızlanmış aralıklarının görülerek anlaşılması açısından tablolama yöntemi daha algılanabilir olmuştur.

Kurumların sırayla kapanıyor olması piyasanın gücünü arttırmaya başladığı için yıkımın boyutları gün geçtikçe daha da büyümektedir. Üretici örgütlerin de zayıfladığı bu süreç günümüze kadar sürdürülen rekabetçi politikalara yerini bırakmıştır.

Tarımsal sürdürülebilirliği yıkıma uğraticı derecede yeni düzenlemelerle getirilen uygulamalar sürecin en önemli unsurlarıdır. Tarımın ciddi hasarlar almasına yol açan zincirleme etkiler tartışma bölümünde ilişkisel yapılar içinde çözümlenerek özetlenmektedir.

2010 tarihli ve 5957 sayılı kanunun amacı; “sebze ve meyveler ile arz ve talep derinliğine göre belirlenecek diğer malların ticaretinin kaliteli, standartlara ve gıda güvenilirliğine uygun olarak serbest rekabet şartları içinde yapılmasını, malların etkin şekilde tedarikini, dağıtımını ve satışını, üretici ve tüketicilerin hak ve menfaatlerinin korunmasını, meslek

mensuplarının faaliyetlerinin düzenlenmesini, toptancı halleri ile pazar yerlerinin çağdaş bir sisteme kavuşturulmasını ve işletilmesini sağlamak” olarak belirlenmiştir.

2010 yılında ayrıca bazı havza bazlı destekler de verilmiştir. Bu desteklerde bazı ürünleri üreten çiftçiler kapsanmıştır (arpa, aspir, ayçiçeği, buğday, çavdar, çay, çeltik, kuru fasulye, kanola, mercimek, mısır, nohut, pamuk, soya, yulaf ve yağlık zeytin).

Türkiye’de tüm kooperatiflerin ortak sayısı 6 milyona ulaşmaktadır. Ziraat Odaları Birliği üye sayısı da benzer sayılarda olup, ülkemizin en kalabalık oda birliklerinin de başında gelmektedir. Ancak bu örgütlerin de belirlenen neoliberal politikalar ve güçlü grupların güdümünde yürüyen piyasa ekonomisi karşısında etkisizleşmiştir. Özetle üretici örgütlerinin politik yaptırım gücü tüm bu ortak ve üye sayılarına rağmen oldukça zayıf kalmaktadır.

Günümüzdeki örgütsel yapılarda artan oluşumların ve farklılaşan amaçlar doğrultusundaki rekabette de ciddi bir kargaşa yaşanmaktadır. Ortak hedeflerin olması gereken kamusal koruyucu reflekslere ait durumlar göz ardı edildiğinden yönetsel bir kaos yaşanmaktadır.

Tablo 3. Türkiye’nin tarım politikalarındaki hukuki değişimin belgeleri (2004-2014)

R.G. Tarih /Kanun No	Ek-Değişiklik-İptalin Yürürlüğe Girişi	Kanunun etkisi ile oluşan gelişmeler (Kurumsal ve Hukuki Değişim, Belgeler)
29.06.2004 / 5200	2008-2011-2015	Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu
2001-2005 / 8. BYKP		“Genel Tarım Politikaları” bölümünde tarım sektörüne yönelik ilkeler ve politikalar ile benzer bir şekilde değerlendirilmiştir.
10.07.2004 / 5216	2004-2005-2006-2007-2008-2010-2011-2012-2013-2018-2020-2021	Büyükşehir Kanunu (RG-16/10/2020-7254/10 md.: Köylerden kırsal mahalleyle geçiş dönemi başlatıldı. “Kırsal alanların rantısal gelir kaynağı haline getirilmesinin önü açıldı.” (Uysal, 2021)
03.07.2005 / 5403	2007-2008-2014-2017-2018-2019-2020	Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu değ. “Cargil firmasına ayrıcalık sağlandı” (15.05.2014 ve 6537 s. kanunla değ.) (CARGIL firmasının kurtarılması söz konusu oldu).
10.02.2005 / 5300		Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu. (ABD’den kopya edildiği halde işleyişi farklıdır.)
21.06.2005 / 5363		Tarım Sigortası (%50 devlet karşıladı ancak sigorta şirketleri primi arttı ve mekanizma kaynak transferine bir köprü oldu.)
31.10.2006 / 5553	2018	Tohumculuk Kanunu
18.04.2006 / 5488	2013-2018-2020	Tarım Kanunu, Destekler belirlendi ancak md. gereği yapılmadı, GSMH’nın %1’i değil ancak yarısı tarıma ayrılabilir, çiftçiler borçlandı.
11.03.2010 / 5957	2011-2013-2018-2020	Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun (Hal Yasası ile araçlar güç kazandı.)
18.03.2010 / 5977	2013-2018	Biyogüvenlik Kanunu (GDO’lu ürünlerin ülkeye girişi ve bunlardan gıda imalatının önü açıldı.)
2014 / 5262		Organik Tarım Kanunu. Organik ürün ve girdi üretiminin geliştirilmesi için tedbirler (81# İl Md. Organik Tarım Sertifikası verme yetkisi kaldırıldı.)

Kaynak. Farklı kaynaklardan doğrulanarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021), (Uysal, 2021).

2.3. Kurumsal değişim ve son dönemin kalkınma planları (2001-2015)

Türkiye'nin tarım politikalarındaki belgelerle değişim ve son dönemlerin kalkınma planları alttaki tabloda (Tablo 4) verilmiştir.

Tablo 4. Türkiye'nin tarım politikalarındaki belgelerle değişim ve kalkınma planları (2001-2015)

Dönem / Plan veya Kanun sayısı	Gelişmeler (Kurumsal ve Hukuki Değişim, Belgeler)
IPARD 1163	Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Planı (IPARD) Kooperatifler Kanunu değ.
2001-2005 / 8. BYKP	“Genel Tarım Politikaları” bölümünde tarım sektörüne yönelik ilkeler ve politikalar değerlendirilmiştir. 2001 yılından sonra tarımsal destekleme kapsamında girdi ve destekleme alımları yoluyla verilen fiyat desteklerinden vazgeçilmiştir. Üreticilere doğrudan gelir desteği aracılığıyla destekleme başlamıştır.
2002	Neoliberal politikaları uygulayan hükümetler-(57. Türkiye Hükümeti-DSP, MHP-%8,35 ANAP-%5,12 DSP-%1,22 oy) Küçük aile çiftçiliğine darbeler: Tütün Yasası, Şeker Yasası, Tarım Su Kooperatifleri Birlikleri Yasası.
03.07.2005 / 5403	Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu
25.04.2006 / 5488	Tarım Kanunu, Destekler belirlendi ancak md. Gereği yapılmadı, GSMH'nın %1'i değil ancak yarısı tarıma ayrılabilirdi, çiftçiler borçlandı. (R.G. 26149) Ziraat Müh. Odaları Tarım Bakanlığı'nın yan kuruluşu haline getirildi, çiftçiler hak aramadan alıkonuldu.
2007-2013 / 9. KP	179. VIII. Plan dönemi başında GSYİH içerisinde yüzde 14,1 olan tarımın payı, 2005 yılında yüzde 10,3'e gerilemiştir. Tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı 2000 yılındaki yüzde 36 seviyesinden 2005 yılında yüzde 29,5 seviyesine düşmüştür. “Çiftçi kayıt sistemi oluşturularak bütçeden tarıma giden kaynaklar azaltılmıştır” (Uysal, 2021).
2009 / AB İR	Avrupa Komisyonunun Türkiye ile ilgili 2009 İlerleme Raporunda (İR); Tarım ve Köy İşleri Bakanlığının yeniden yapılandırılması konusunda ilerleme kaydedilmediği belirtilmektedir.
2014-2018 / 10. KP	2007-2012 döneminde tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinde katma değer sırasıyla yıllık ortalama yüzde 2,1, yüzde 3,7 ve yüzde 4 oranında artmıştır. Bu dönemde tarım sektörünün GSYH içindeki payının yüzde 7,9'a gerilemesi beklenmektedir. Sanayi sektörünün GSYH içindeki payı yüzde 19,3'e düşmüş, hizmetler sektörünün (vergiler dâhil) GSYH içindeki payı ise artarak yüzde 72,7'ye yükselmiştir.
30.04.2014 / ile 5403 değ.	5403 s. Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu değişimi (CARGIL firmasının kurtarılması söz konusu oldu).
2019-2023 / 11. KP	2018 yılı itibarıyla tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin cari GSYH içerisindeki payları sırasıyla yüzde 5,8, yüzde 22,2 ve yüzde 61,5 olarak gerçekleşmiştir.
18.03.2020 / 5977	Biyogüvenlik Yasası (GDO'lu ürünlerin ülkeye girişi ve gıda imalatının önü açıldı).

Kaynak. Farklı kaynaklardan doğrulanarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021), (Uysal, 2021).

BYKP veya KP: Beş Yıllık Kalkınma Planları, (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı – SBB, 2022).

Avrupa Komisyonunun Türkiye ile ilgili 2009 İlerleme Raporunda; üretici desteklerinin AB Ortak Tarım Politikası mevzuatına göre saptanması konusundaki çalışmalar sınırlı bulunmuştur. Gerekli mevzuat değişikliklerin yapılması halinde ülkemiz tarım kooperatiflerinin gelişimi ve AB ye uyum süreci hızlanabilir. (İnan, vd. 2020).

Günümüzde ise AB Yeşil Mutabakatına uyum kararı ile tarım politikalarındaki süreçte artık oldukça hızlanmış durumdadır. Bu konudaki gelişmeleri inceleyen diğer güncel çalışmalara bakılabilir (Kocalar, 2022a). Ayrıca büyük veri planlaması da bu güncel çalışmaların en önemli ayrıntılarını içeren bir parçasını oluşturmaktadır (Kocalar, 2022b).

2.4. Yasal deęişime son bir örnek (6360/2012)

6360 sayılı yasa ile 2012 yılında Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muęla, Ordu, Tekirdaę, Trabzon, Şanlıurfa ve Van illerinde, sınırları il mülki sınırları olmak üzere aynı adla büyükşehir belediyesi kurulmuş ve bu illerin il belediyeleri büyükşehir belediyesine dönüştürülmüştür (Çavuşoğlu, 2019). Ayrıca 5216 sayılı ve 2004 tarihli Büyükşehir Kanunu'nu da değiştirmiş, 30 şehirde kentsel yayılmanın önünü açmıştır. Bu yasadaki sonraki dönem, köyleri mahalle halinde göreyerek kır ve kent arasında bozulan dengenin doğaya karşı bir yıkıma dönüşmeye başladığı bir dönemdir. Bu yasal-yönetimsel değişiklik kır ve doğayı yok edecek nitelikler taşımaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde atılan temellerle

gerçek kalkınmanın da izlerini taşıdığı ve kültürel birer miras olduğu halde seri özelleştirme politikalarıyla yok edilen tarımsal kurumlar kır kültürünü unutturmuştur.

Bölgesel gelişmeyi dengeli kılacak politikalar artık geçmişte bırakılmış gibi gözükmemelidir. Kentsel gelişme alanları günümüzde eşitsizliğin ve adaletsizliğin birer göstergesi haline gelmiştir. Toprak sahipleri aşırı zenginleşmelerini geçmişte Toprak Reformunun yapılamayışına borçludurlar. Bu rantiyeleri hazırlayan güçlü ellerini temsil ederken, bu tür gelişmeleri hazırlayan politik ortamı da desteklemektedirler. Bu yüzden eşitsizliğin de sürekli arttığı dönemlerden geçilmektedir. Dengenin bozulduğu her kararda arka planda bir kayırma ve yolsuzluklar vardır.

Yazarlara göre; “kırsal alanlarda temelde benimsenmesi gereken ilkelere ve yere özgü kararlara ihtiyaç duyulmaktadır”. Kararlarda sürekli değişiklikler mevzuat üzerinde ilgili tablolarda gösterilmiştir (Tablo 1) (Tablo 2) (Tablo 3) (Tablo 4). Bu kararlardan kırsalın “olumsuz etkilenmesinin önüne geçilmelidir”. Halkın katılımının sağlanmasının önemi ortadadır. Burada köy halkının yerinde kalan ve üreten bir emekçi sınıfı olduğu düşünülebilir. “Planlama ve yönetim sisteminde yer edinen, yerel halkın görüşleri alınarak kararların geliştirildiği kır, geleneksel dokunun ve yaşamın korunduğu bir ihtiyaç programına yanıt veren gelişmeleri yaşar olmalıdır.” Kırsalda sürdürülebilirlik mutlaka sağlanmalıdır. Demografik yapıya

uygun “çalışma ve yaşam alanlarına dair iyileştirmeler yapılmalı, kırsal alanlar doğal ve halen devam eden sosyo-kültürel özellikleri ile korunmalı ve yaşatılmalıdır” (Görgün ve Yörür, 2017).

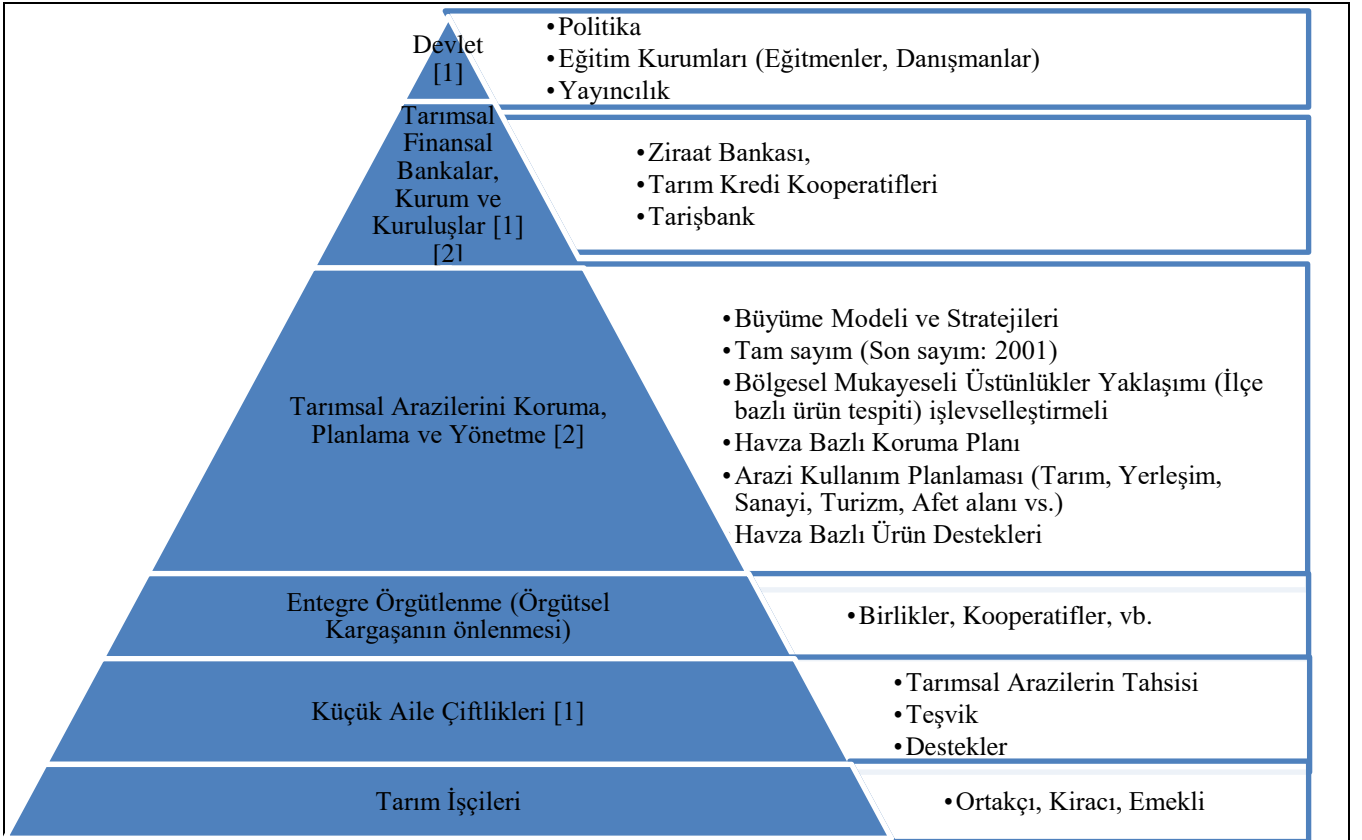
3. Araştırma Sonuçları ve Tartışma

Bu çalışmanın bulgularının önemi alttaki kısmi modellemeleri de yeniden düşünülür kılmaktadır. Burada çalışmanın bulgularından hareketle önceki süreçleri de aydınlatarak şekilde bilimsel verilere sunulacak katkı şimdilik oldukça kısmi bir özetle de olsa alttaki gibi yorumlanabilir.

Gelecek çalışmalar da ise bu çalışmanın ele alamadığı daha pek çok ihmal edilmiş tarımsal aksak işleyişe dair ayrıntılı konuların da aydınlatılabileceği ortadadır. Böylece diğer çalışmalardan da hareketle değerli karşılaştırılmaların da yapılarak gerçekçi çözüm önerilerinin geliştirilmesini umuyorum.

3.1. Tarımın sorunlarına karşı öneri modeller

Özelleştirilen KİT devlet yönetmemeli, şirketlere kaynak transferi yapılmaması için, çiftçilerin örgütsel yapısı güçlendirilmelidir. Tarım Satış Kooperatifleri gibi kurumlar yeniden yapılandırılmalı ancak yönetimini devlet yapmamalı, çiftçilerin kendi kendini yönetmesi ve pay alması sağlanmalıdır (Şekil 1) (Aysu, 2021).

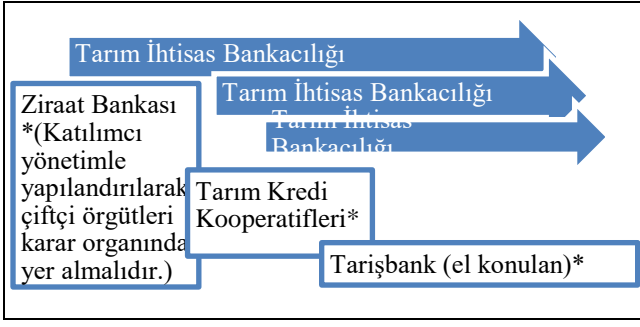

Şekil 1. Tarımsal Sorunlara Karşı Karma Öneriler Modeli.

Kaynak. İlgili sözel kaynaktan alınarak yazar tarafından türetilmiştir [1]. (Aysu, 2021), [2]. (Uysal, 2021).

Devlet eğiticilik ve yayım sorumluluğunu üstlenerek yapması gerekir. Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri ve el konulan Tarişbank gibi finansal yapıların sadece Tarım İhtisas Bankacılığı

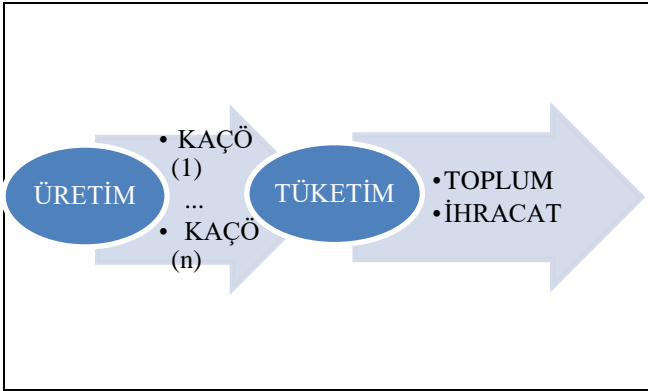
odaklı olacak şekilde görevlendirilmelidir. Ayrıca katılımcı yönetimle yapılandırılarak çiftçi örgütleri söz ve karar sahibi olacak şekilde organında yer almalıdır (Şekil 2) (Aysu, 2021).

Şekil 2. Tarım İhtisas Bankacılığı yapması beklenen banka, kurum ve kuruluşlar.

Kaynak. İlgili sözel kaynaktan alınarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

Üretimden tüketime kadar zincirin halkaları küçük aile çiftçiliği örgütleri (KAÇÖ) ile sağlanması için devlet politikalarının merkezinde yer alması sağlanmalıdır (Şekil 3) (Aysu, 2021).

Şekil 3. Üretimden tüketime kadar zincirin halkaları.

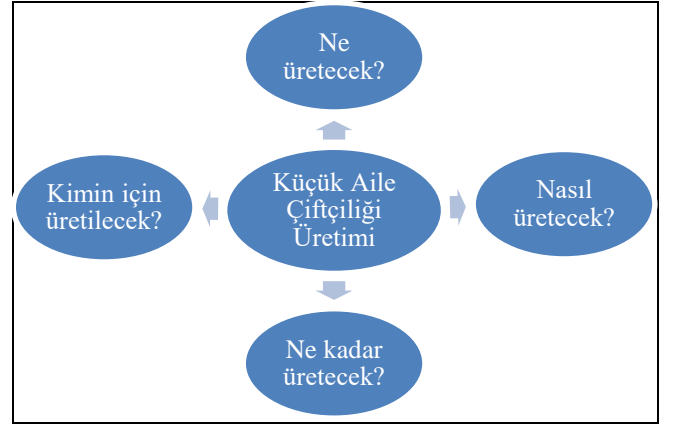
Küçük Aile Çiftçiliği Örgütleri (KAÇÖ)

Kaynak. İlgili sözel kaynaktan alınarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

Böylece “nelerin, nasıl, ne kadar ve kimin için üretileceği” kararını verme hakkı olan gıda egemenliği ile yeniden tesis edilmelidir (Şekil 4).

Büyük çiftliklerin tarımda gelişen rekabetçi politikalara küçük aile çiftçiliklerine nazaran çok daha kolay uyum sağladığı ve sürekli daha güçlü kaldıkları bilinmektedir.

Ayrıca tarımda son dönemlerde artan endüstrileşmenin de rekabetçiliğe karşı uyumu artırdığı açıktır. Diğer yandan küçük aile çiftçiliklerinin ise genelde organik tarıma olan ihtiyacı karşılamaya teşvik edilebileceğini düşündürmektedir.

Şekil 4. Küçük Aile Çiftçiliği Politikası.

Kaynak. İlgili sözel kaynaktan alınarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

3.2. Türkiye'nin mevcut büyüme modeline yönelik eleştiriler ve öneriler

Türkiye'nin büyüme modeli ve tarımın finansman döngüsündeki aksaklıkları Uysal (Uysal, 2021) şöyle tespit etmektedir:

- Köyün devletle temas noktaları zamanla yitirilmiştir.
- Tarımsal üretim yapmak için köylerde gerekli olan üretim kültürü kaybolmuştur.
- 1980 sonrası neo-liberal düzeni anlamak ve makro ekonomik politikaları (faiz, kur düzeni) fark etmek gerekir. Tarım ekonomisi bunlara bağlı şekillenmiştir.
- Köydeki tarım pazarını büyütme yerine kente göç ile kentteki tüketim kültürü büyütülmüştür.
- Pamuk yetiştirme alanları mısır tarlası olmuştur. Emeğe daha az ihtiyaç duyan mısır üretimine dönülmüştür.
- Sanayi girdileri üretenler için köydeki pazar büyütülmüştür. Köyde tarım girdileri pazarının genişletilmesi ile kentteki tüketim pazarını da göçle büyütülmüştür.
- Türkiye ucuz emeğe dayalı büyüme modeli ile küreselleşmeye uyum sağlamıştır. İşsizler ordusu artarken, 6360 sayılı Büyükşehir yasasındaki değişimler de göçü hızlandırmıştır.
- Bütçeden tarıma giden kaynaklar azaltılmıştır.
- Türkiye'nin büyüme modelinin de teknik arka planın dinamiklerinin belirgin yanlarının (ucuz işçi, ucuz gıda, pahalı tarım girdisi, Türkiye'nin borç ödeme kapasitesinin artırılması) kırın gerilemesine yol açtığı ortadadır.
- Büyüme modelinin finansmanı için kente göç olması gerekir. İşsizlik ordusu bu şekilde oluşturulmuştur.
- Mera bölgelerinin arazi rantları aracı olması için köylerin boşaltılması gerekmiştir.
- Dayanışma pratiklerinin artmasını ise piyasa aktörleri istemez. Borç için bankacılığın hâkim olması istenir.
- Tarımdan sanayiye kaynak aktarımı için tarım ürünleri artışının yavaşlaması ve iç ticaret hadlerinin bozulması ile tarımın satın alma gücünün azalması istenmiştir. Sanayi finansmanı dünyada böyle sağlanmıştır.

- Aktarılan kaynakların ise doğru kullanılması gerekirdi. Türkiye’de bu kaynaklar verimsiz kamu yatırımlarına ve çoğu uzunca bir süre boş kalan konut yatırımlarına aktarılmıştır.
- Sanayi ve hizmetlerden tekrar tarıma (yani geriye) yeniden kaynak aktarılması da gerekirdi. Ancak yapılmadı ve tarım bu yüzden de beslenemedi.
- Büyüme modelinin nasıl hayata geçirildiğine bakılacak olursa, oluşum süreci araştırılabilir. Bu oluşum sürecinde öncelikle köylülük kültürel açıdan olumsuzlanarak kentin cazibesinin arttırıldığı görülecektir. 1999 yılından sonra destekler kaldırılmıştır.
- Doğrudan tarım desteği Türkiye’nin sosyolojik yapısına uygun değildi ve bu yolla tarım kayıt altına da alınamadı.
- 2020 Türkiye’ye gelen doğrudan yabancı yatırımlarda arazi ve konut satışları payı artmıştır (50-55 milyon arazi satışı). Gelir kaybının yanısıra artık ciddi bir servet kaybı başlamıştır. Yabancıya satılan arazi üretim için gelen doğrudan yatırımların üstüne çıkmıştır.
- 6360 sayılı Büyükşehir yasası ile ciddi arazi rantları doğmuştur.
- Dünya gıda fiyatları artabilir. Tarım arazilerinin büyük çiftçilerin eline geçmesi halinde dengeleme sağlanacak olsa da bu adaletsizdir.
- Bu büyüme modeli değişmelidir. Ancak sıcak paraya dayalıdır. Büyüme modeli değişmeden sosyal kriz riski daha da artacaktır.
- 2001 son tarım sayımı yılıdır. Güncel sayımla mevcut tablo ortaya çıkarılmalıdır. 1980’li yıllarda hayvan sayıları bulunamıyordu, veri kaynağı olarak FAO seçiliyordu, artık veri kaynakları Türkiye içinde ve kurumsallaşmış olmalıdır.
- İlçe bazında tarım arazileri kullanım planları yapılmalı bu alanlar korunmalı ve planlarda turizm, bataklık, fay hattı, vb. alanlar işaretlenmelidir.
- Tarım ekonomisi çerçevesinde iç ve dış talep planlaması yapılmalıdır. Tarım ürünlerinde gelir esnekliği katsayısı (<1). Gelir arttıkça hayvansal beslenme kaynakları tercih edileceğinden hayvancılık sürdürülebilir kılınmalıdır. Tarım ekonomisi çerçevesinde iç ve dış talep planlaması yapılmalıdır.
- Çiftçilik sosyo-psikolojik anlamda ve gelir anlamında cazip kılınmalıdır.
- Destekleme politikaları toptan değiştirilmelidir. Ziraat Bankası vb. finansal kuruluşlar çiftçilere odaklanmalıdır.
- Destekler de gerçek çiftçiye ulaşılmalıdır (Ortakçı, kiracı, taşımali çiftçi, boşta, emekli vb. birbirinden ayrılmalıdır).
- Tarımsal alanda birçok örgüt ve farklı amaçlar vardır ancak entegre örgütlenme şarttır.
- Köyün verimli tarım topraklarıyla bağı yeniden kurulmalıdır. Hayal gücü ile verimli tarım topraklarıyla buluşturulmalıdır.
- Tarım meslek liseleri açılmalıdır. Üniversite eğitilmiş çiftçi çocuklarının burslarla teşvik edilmesi ve köylere döndürülmesi gerekir.

- Köylerde rol modeli de kalmamıştır. Regülatör kurum ve kuruluşlarının yeniden işlevlendirilmesi gerekir.
- Kır sosyolojisi de iyileştirilmelidir. İş ahlaki standartları da geliştirilmelidir. Ancak buna mevcut büyüme modeli önemli bir engeldir.

Uysal, tarım ekonomisini mevcut büyüme modelinin dinamikleriyle yakından ilişkilendiren belirgin saptamalar yapmaktadır. Aysu’nun ve Uysal’ın saptamaları yasal-yönetmelik çerçevesindeki değişimi de açıklayıcı saptamalar olup, aslında neo-liberal politikaların da tartışmaya gerek bırakmayacak kadar açık dayanakları olmuştur (Tablo 1) (Tablo 2) (Tablo 3) (Tablo 4).

4. Sonuç

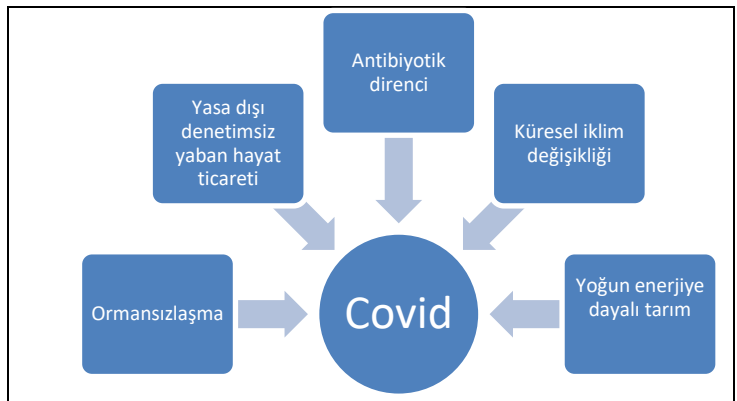
Çalışmanın özetlemeye çalıştığı 1961 sonrası gelişen yasal-yönetmelik süreçler giderek yıkıcı bir tahribata dönüşmüştür.

1980 sonrası neo-liberal politikalar tarımı piyasaya teslim etmiş ve son 40 yıllık süreçteki tahribat ile Anadolu’nun tarım kültüründeki değişimlerle kırsalı iyice boşaltmıştır. Hak mücadeleleri sermayenin gücü karşısında etkisizleştirilmiştir. Emeğin örgütlenebileceği alanlar da yok edilmiştir.

Son 20 yıldır yapılaşmanın önü tümüyle açılmış ve tarımsal arazilerin de oldukça büyük bir kesimi yitirilmiştir. Tarımsal üretim zincirinin halkaları dış politikanın belirleyiciliği karşısında artık oldukça dağılmış durumdadır. Türkiye’nin kendi kendine yeter bir tarım ülkesi durumda olma yeteneği kalmamıştır. Dışa bağımlılık her boyutta sürdüğü gibi dış borç yükü de hızla artmıştır. Çalışmanın ana sonuçları yaşanan Covid salgının da nedenleri arasında aslında açığa çıkıyor.

BM Çevre Programında Covid nedenlerini alttaki gibi beş ayrı grupta toparlamıştır (Şekil 5):

1-Ormansızlaşma, 2-Yasa dışı denetimsiz yaban hayat ticareti, 3-Antibiyotik direnci, 4-Küresel iklim değişikliği ve 5-Yoğun enerjiye dayalı tarım.

Şekil 5. BM Çevre Programı-Covid nedenleri

Kaynak. İlgili sözel kaynağın aktarımından alınarak yazar tarafından türetilmiştir (Aysu, 2021).

İşte bu nedenlerin başında küresel iklim değişikliği geliyorsa, onun da (%47-54) payının uygulanan endüstriyel tarım ve gıdanın imalatı ve ticaretinden kaynaklanıyorsa nedenlerin yarısından fazlasıyla esas sorumlunun tarım olduğu anlaşılmaktadır (Aysu,

2021). Tarımın önemini bizlere vurgulayan Covid gerçekliği sorunların esas kaynağının tarımsal alanlardaki yıkım olarak bize gösteriyor ve uyarıyor.

Covid kadar önceki yasal-yönetmelik süreçlerin tarımsal sorunların gelişimini belirleyen yanları da sorunların temelindeki çerçeveyi belirleyici düşünceleri de tekrar ön plana çıkarıyor.

Bu çalışma daha önce önerilen tartışma modellerinin yeniden oluşumuna sadece biraz görsel katkı sunuyor ve yeni tartışmalara da ön ayak olma çabasına giriyor.

Çalışma önerilen modeller üzerinden olası çözümleride, Kuruç'un dile getirdiği gibi temel insan hakları çerçevesinde de tekrar tekrar gündeme getiriyor (Gıda hakları, yaşam hakları, çiftçi olma hakları) (Kuruç, 2021).

Seminer moderatörü Taluğ ise, iç içe geçmiş tarımsal süreçleri, en önemli yaşamsal süreçler olarak görüyor ve tarımsal yaşam biçimini oldukça açık bir şekilde anlaşıyor-algılanır kılıyor (Taluğ, 2021). Seminer genelde çiftçiyi emanet aldığı kırsal kalkındırır toplumsal bir kesim olarak görüyor ve bu kesimin bağımsız örgütleriyle tarımsal üretimde fiyatı belirleme aşamasında da söz sahibi olması gerektiğini vurguluyor.

Çiftçinin efendiliğinin anıldığı Cumhuriyet'in değeri olduğu dönemler 100 yıl sonra tam tersine dönmüş ve ülke varlığını sürdürme yeteneğini dahi çoktan kaybetmiş durumdadır.

Özellikle AB Yeşil Mutabakat uyum kararı sonrası günümüzde ise tarım politikalarındaki süreç artık oldukça hızlanmış durumdadır. Ulusal ortak siyasi irade ile içinden geçilen bu dönemde daha fazla gecikilmeksizin acil önlemler alınması gerekmektedir. Aksi halde ülkemizin uluslararası ve özellikle AB ile rekabet avantajları çok daha fazla gerileyecektir.

AB uyumu konusundaki gelişmeleri inceleyen diğer güncel çalışmalar da arttırılmak zorundadır. Ayrıca büyük veri planlaması da bu güncel çalışmaların yine en önemli ayrıntılarını içeren bir parçası olacaktır. Paydaşların katılımı ve eşgüdümü AB uyum sürecini belirleyecektir.

Doğal alanlarda ve tarımsal arazilerde yapılaşma-imar kararları ve uygulamaları ile Niğde (Kocalar, 2019) şehri geçmişin değerlerinin sürdürülemediğinin açık bir göstergesi olup, diğer şehirlerin durumu da pek farklı değildir.

Havza koruma planları ile verimli tarım arazilerinin toplulaştırılarak bölünmeden özenle korunması gerekmektedir. Ayrıca havza bazlı ürün desteği ile havzaların gerçek çiftçileri desteklenmelidir.

Küçük aile çiftlikleri kırsal yerinde tutan yapılardır. Diğer ilişkili heterojen örgütsel yapılar da uyumlu ve adaletli bir şekilde entegre edilerek, bütüncül açıdan tarımı koruyucu bir kapsamda desteklenmelidir.

Ulusal gıda egemenliğinin önemsenmesi ve tarımın piyasaya terk edilmemesi gerekir.

Kırsal kalkınma modelleri geliştirilerek, kısa, orta ve uzun vadeli stratejiler, plan ve programlar adaletli bir şekilde belirlenerek açıklanmalıdır.

5. Teşekkür

21.yy. Planlama Çalışma grubuna, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Hasan USLU'ya, ayrıca Sosyoloji Bölümüne ve özellikle Prof. Dr. Bayram ÜNAL'a, Mimarlık Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Selim KILIÇ'a araştırmalara gösterdikleri anlayış için teşekkürler.

Çalışma bildiri olarak ICEANS 2022'ta sunulmuş bildiri özet kitabı içinde ayrıca yayımlanacaktır.

Çalışma ilgili araştırma projelerinin gecikmiş olan ortak bir çıktısıdır:

“Kentsel Araştırmalar ve Disiplinlerarası Çalışmalar” Arş. Prj. ve

“Ormanlık-Sulak-Doğal-Rekreasyon/Rekreatif-Oyun ve Spor Alanları ile Tarımsal Arazilerin Korunması-Planlanması-Tasarımı” Arş. Prj.

Kaynakça

- Aysu, A. (2021). Çiftçilik ve Toplum 1 – Covid-19 ve Tarımın Ekonomi Politikası (2021 Kış Konferansları) 21.yy. Planlama Seminerleri. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.youtube.com/watch?v=0_VRSsYUAVM&list=PLKE6_pcaJvBDAIOjkV3vBMUeZkMOPuSI6&index=7
- BM Çevre Programı [Çevrimiçi]. Erişim: <https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-cevre-programi.tr.mfa>
- Çavuşoğlu, A. (2019). 6360 Sayılı Kanun'un Kırsal Alan Yönetimine Etkisi: Antalya İli Örneği, Danışman: Doç. Dr. Mustafa Lamba, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Burdur.
- Görgün, E. K. ve Yörür, N. (2017). 6360 Sayılı Büyükşehir Kanunu Sonrası Kırsal Alanları Yeniden Düşünmek-İzmir Örneği, *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi* Cilt.2 Sayı.1.
- İnan, İ. H., Başaran, B., Saner, G., Yercan, M., İnan, Ç., & Özdoğan, Ö. (2010). Türk tarım kooperatiflerinin AB tarım kooperatiflerine uyumu ve tarımsal sanayiye etkileri. Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi, 11-15.
- Kocalar, A. C. (2019). Doğal Alanlarda ve Tarımsal Arazilerde Yapılaşma-İmar Kararları ve Uygulamaları ile Niğde, Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi (UKAK), 16-18 Ekim 2019, Kent Araştırmaları Enstitüsü, Ankara. [Çevrimiçi]. Erişim: <https://azizcumhorkocalar.blogspot.com/2019/10/bildiri-41-dogal-alanlarda-ve-tarimsal.html>
- Kocalar, A. C. (2022a). The effects of the climate crisis and adaptation policies: The Green Consensus, *Advanced Engineering Science - AES*, Vol 2 (2022).
- Kocalar, A. C. (2022b). Yeşil Mutabakat Çağında Büyük Veri Planlama Politikaları. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Ejosat Özel Sayı 2022 (ICAENS-1), 716-719. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1084409>
- Kuruç, B. (2021). Çiftçilik ve Toplum 1 – Covid-19 ve Tarımın Ekonomi Politikası (2021 Kış Konferansları) 21. yy. Planlama Seminerleri. [Çevrimiçi]. Erişim: https://www.youtube.com/watch?v=0_VRSsYUAVM&list=PLKE6_pcaJvBDAIOjkV3vBMUeZkMOPuSI6&index=7
- Mevzuat Bilgi Sistemi, (2022). Kanunlar, Yönetmelikler, [Çevrimiçi]. Erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/>
- Taluğ, C. (2021). Çiftçilik ve Toplum 1 – Covid-19 ve Tarımın Ekonomi Politikası (2021 Kış Konferansları) 21. yy. Planlama

- Seminerleri. [Çevrimiçi]. Erişim:
https://www.youtube.com/watch?v=0_VRSsYUAVM&list=PLKE6_pcaJvBDAIOjkV3vBMUeZkMOPuSI6&index=7
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı – SBB, (2022). Kalkınma Planları, [Çevrimiçi]. Erişim:
<https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- Uysal, Y. (2021). Çiftçilik ve Toplum 1 – Covid-19 ve Tarımın Ekonomi Politikası (2021 Kış Konferansları) 21. yy. Planlama Seminerleri. [Çevrimiçi]. Erişim:
https://www.youtube.com/watch?v=0_VRSsYUAVM&list=PLKE6_pcaJvBDAIOjkV3vBMUeZkMOPuSI6&index=7